

نقطه نظر / نقد نظر

حفاظت از منظر طبیعی روستا، محافظت از شاخص مکان‌ساز در فرایند توسعه*

زینب رضایی**

دانشجوی کارشناسی ارشد معماری منظر، دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۲۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۱۳ تاریخ قرارگیری روی سایت: ۱۴۰۳/۰۲/۰۱

چکیده | منظر طبیعی ادراک انسان از طبیعت است و منظر روستایی به‌عنوان یکی از اقسام منظر، طبیعی‌ترین و پرمعناترین شیوه سکونت انسان در طول تاریخ و نمونه کامل ارزش‌گذاری انسان بر منظر طبیعی است و تأثیرپذیری این دو منظر از هم انکارناپذیر است. در این پژوهش نقش حفاظت از منظر طبیعی روستا به‌عنوان شاخص مکان‌ساز، در فرایند توسعه روستایی مورد پرسش واقع شده است. روش تحقیق، مطالعه کتابخانه‌ای در بخش مبانی نظری، بررسی تأثیرگذاری فرایند توسعه بر منظر طبیعی روستاها، از طریق مشاهدات میدانی در سه روستای شهرستان کوه‌دشت شامل پای‌آستان، سرخ‌دم لکی و ابوالوفا و شهر درب‌گنبد بررسی شده و نوع پژوهش انتقادی است. نتایج بررسی‌ها نشان داد، به‌دلیل عدم توجه به مکان و شاخص‌های مکان‌ساز در طرح‌های توسعه، منظر طبیعی و درنهایت نقش مکان‌سازی آن با دگرگونی مواجه شده و موجب غفلت از نقش فرهنگی عناصر طبیعی در زمینه‌های مختلفی چون مسکن و ارتباطات، مداخلات بدون برنامه و بی‌توجه به بستر طبیعی، برهم‌زنی سه‌گانه منظر و ... شده است. در این یادداشت سعی شده تا آسیب‌شناسی وضعیت حاصل از عدم حفاظت از منظر طبیعی به‌عنوان مؤلفه مکان‌ساز در روند توسعه روستاها مذکور مورد بررسی قرار گیرد.

واژگان کلیدی | توسعه، مکان، حفاظت، منظر روستا، منظر طبیعی.

نمادین را در شکل‌گیری منظر روستایی بر عهده دارند و این امر منجر به شناخت عمیق ساکنان از پتانسیل‌های محیط و نظم‌بخشی به آن می‌شود (برقویی فرد و صابونچی، ۱۳۹۹) در نتیجه با توجه به سابقه کوچ‌نشینی در این منطقه، اهمیت پرداختن به رابطه میان این دو منظر دوچندان شده است و طبیعت به‌عنوان عنصر مکان‌ساز ایفای نقش می‌کند لذا تأثیر منظر طبیعی در منظر روستا و درنهایت نقش مکان‌سازی آن غیر قابل چشم‌پوشی و توجه به اهمیت حفاظت از این منظر انکارناپذیر است. در این یادداشت تلاش شده است تا تأثیر منظر طبیعی به‌عنوان یک مؤلفه مکان‌ساز در فرایند توسعه روستایی بررسی شود و آسیب‌های ناشی از فرایند توسعه غیر مکتمند بر منظر طبیعی روستاها مورد مذاقه و تحلیل واقع شود.

بدنه نقد

بی‌توجهی به جایگاه مکان در فرایند توسعه، نادیده گرفتن فهم مخاطب از مکان است که نه‌تنها شامل وجوه جغرافیایی است، بلکه مواردی چون نشانه‌شناسی و پدیدارشناسی را نیز شامل می‌شود. با توجه به این که نیروی انسانی رکن توسعه است، عدم توجه به چگونگی خوانش مکان توسط مردم (سکنه) و بی‌توجهی به چگونگی تحول منظر طبیعی از طریق مداخلات انسانی در طول زمان می‌تواند آسیب‌های فراوانی را به چگونگی ادراک مکان وارد کرده و در نتیجه، منظر روستاها را تحت تأثیر قرار دهد. محافظت از منظر طبیعی به‌عنوان قسمی از مکان، می‌بایست همواره مورد توجه قرار گیرد تا موجب

مقدمه | نقش حفاظت از منظر طبیعی روستاها به‌عنوان مؤلفه مکان‌ساز، در فرایند توسعه روستایی چیست؟

در فرایند توسعه، انسان را به‌عنوان مهم‌ترین رکن توسعه نمی‌توان نادیده گرفت هم‌چنین در خوانش منظر روستایی، منظر طبیعی راه‌چرا که مناظر روستایی خوانش مردم از طبیعت پیرامون خود در گذر زمان است و به‌عنوان منظر هم‌زمان طبیعی و فرهنگی شناخته می‌شوند که اجتماعی شدن طبیعت را به‌واسطه تصرف گروهی فرهنگی و قومی به نمایش می‌گذارند (برقویی فرد و صابونچی، ۱۳۹۹) و منظر روستا را هویتی مستقل می‌بخشند. بنابراین دو مؤلفه محیط و انسان/فرهنگ و طبیعت به یک میزان در شکل‌گیری منظر روستا و به تبع آن در فرایند توسعه نقش دارند. شهرستان کوه‌دشت در منتهی‌الیه لرستان، در جوار استان‌های ایلام و کرمانشاه است. مردمان این سرزمین کوچ‌روهایی بودند که به اجبار اسکان عشایر در زمان پهلوی مجبور به یکجانشینی شدند (حیدری یگانه، ۱۳۹۴، ۵). ادراک این کوچ‌نشینان از منظر طبیعی، به منظر روستاها منتقل شده است، یعنی جایی که صحنه رخداد طبیعی سکونت انسان و تلاش وی برای تثبیت موقعیت خویش در محیط طبیعی است (نوربرگ شولتز به نقل از برقویی فرد و صابونچی، ۱۳۹۹) بنابراین مقتضیات زندگی در محیط طبیعی، عناصر طبیعی نقش‌آفرین‌های فرهنگی و

* این مقاله حاصل طرح پژوهشی «توسعه مکان محور؛ خوانش منظر روستایی در منطقه کوه‌دشت» است که زیر نظر دکتر «سید امیر منصوری» در سال ۱۴۰۲ در پژوهشکده هنر، معماری و شهرسازی نظر به انجام رسیده است.

** نویسنده مسئول: ۰۹۱۹۸۰۳۰۲۲۵@ut.sc.ir zeinab.rezaei

تخصیص طرح‌های توسعه هم‌چون طرح هلدی و در نتیجه حرکت هر چه بیش‌تر به سمت شهری شدن دارند. از نظر اهالی طرح‌های توسعه عملی جهت پیشرفت و ارتقای شرایط نابسامان روستاست، این درک از اهمیت طرح‌ها و پذیرای آن بودن بسیار قابل توجه است در نتیجه باید بازبینی نحوه تهیه این طرح‌ها را ضروری دانست تا شاهد ثمرات ناامیدکننده این طرح‌ها در تحقق توسعه و در نتیجه برهم‌زنی ذهنیت مثبت در میان اهالی نباشیم (تصویر ۲).

– روستای پای آستان (پای آسین)

این روستا از توابع بخش طرهان شهرستان کوهدشت و در غرب این شهرستان قرار دارد. مشاهدات میدانی نشان می‌دهد منظر روستا پس از اجرای طرح هلدی و توسعه روستا، کاملاً از هویت کوهپایه‌ای خود دور شده است. اعتبار یافتن طرح‌های توسعه بدون توجه به زمینه در این روستا نیز موجب برهم‌زنی قالب مسکن، فرم از گنبد راه‌ها و اولویت‌دادن به مقیاس سواره، دسترسی‌ها و موجب به‌وجود آمدن آسیب‌های عملکردی شده است و تأثیر پذیری از فرم کوهپایه‌ای به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های منظر طبیعی روستا دیگر مشاهده نمی‌شود (تصویر ۳). از دیگر مؤلفه‌های طبیعی روستا، می‌توان به چشمه روستا اشاره کرد. عنصر آب در بسیاری از سکونتگاه‌های انسانی در ایران نقش عنصر مرکزی و مرکز ثقل اجتماعی و معنایی ایفا می‌کند مشاهدات نشان می‌دهد فرایند توسعه به گونه‌ای بوده است که چشمه به‌عنوان یکی از عناصر هویت‌بخش روستا، ارزش خود را از دست داده و صرفاً به محلی برای سیراب کردن دام‌ها تنزل پیدا کرده است. هیچ‌گونه تلاشی برای حفاظت از این منظر طبیعی انجام نشده است (تصویر ۴). مظهر چشمه در حال حاضر با فاصله از روستا قرار دارد و عملاً قابل ادراک نیست.

– روستای ابوالوفا و شهر درب گنبد

از گذشته، سه‌گانه منظر ایرانی شامل آب، درخت و کوه (یا چهارطاقی) بوده است که هر سه از مظاهر منظر طبیعی ایرانی به‌شمار می‌روند. مطالعات نشان می‌دهد این سه‌گانه به‌عنوان یک ترکیب طبیعی-فرهنگی عملی مکان‌ساز در شکل‌گیری و توسعه سکونتگاه‌های ایرانیان بوده و در طول زمان در شکل‌گیری بسیاری از روستاها و شهرها مؤثر بوده است (ابرقویی فرد، ۱۳۹۸). مشاهدات میدانی در روستای ابوالوفا نیز نشان از وجود این سه‌گانه در گذشته دارد. وجود املزاده روستا نیز خود دلیلی بر این مدعا است. زیرا در گذشته معمولاً اماکن مذهبی و دارای تقدس در کنار این سه‌گانه ساخته می‌شدند به نظر می‌رسد امروزه فرایند توسعه و طرح‌های توسعه هم‌چون طرح هلدی، منجر به برهم‌خوردن این سه‌گانه شده است. در بررسی‌های این‌طور به‌نظر می‌رسد که اجزای این سه‌گانه از محل استقرار گذشته خودشان فاصله

ایجاد تغییرات ناخواسته و تحریف حس مکان نشده و در سیر توسعه به این فرایند پاسخ معکوس ندهد و موجب بی‌اعتبار شدن شکل تدریجی و تاریخی فرهنگی شدن طبیعت در طول زمان در هر روستا نشود. در طی فرایند اجرایی شدن طرح‌های توسعه در روستاها، بی‌توجه بودن به متن و زمینه اختصاصی هر نمونه موجب شده تا منظر روستا تبدیل به منظر ناآشنا برای اهالی شده است. مشاهدات میدانی حاکی از این امر است که روستاها در حال تبدیل شدن به شهر هستند و دوگانه شهر و روستا در حال از بین رفتن است. در طی این فرایند آسیب‌های فراوان و جدی به منظر طبیعی هم‌چون: انقطاع در دید و منظر، از بین رفتن دسترسی‌ها، بروز اغتشاشات بصری و امثال آن وارد شده است. در ادامه این یادداشت با شرح و تحلیل آسیب‌های وارده بر منظر طبیعی چند روستا از منطقه کوهدشت استان لرستان از طریق مشاهدات میدانی به چگونگی و تأثیر ناکارآمد طرح‌های توسعه بر مکان روستا و به تبع آن ادراک ساکنان از روستا می‌پردازد.

• آسیب‌شناسی نمونه‌های مورد مطالعه

– روستای سرخ‌دم لکی

روستای سرخ‌دم لکی در نزدیکی کوه سرخ‌دم قرار دارد. ویژگی بارز این روستا خاک سرخ منطقه است که سیمایی جذاب و منحصر به فرد از خود به نمایش گذاشته است. هم‌چنین آثاری از بافت قدیمی روستا نیز وجود دارد که نشان از استفاده از این خاک سرخ به‌عنوان مصالح اصلی برای معماری روستا دارد. به‌جز خاک از دیگر ویژگی‌های مهم این روستا می‌توان خاصیت نظر‌گامی آن به سمت منظر طبیعی روستا را نام برد (تصویر ۱) و روستا به دلیل قرارگیری بر روی بلندی، از این ویژگی مطلوب برخوردار شده است. آن‌چه در مشاهدات و بررسی میدانی دیده شد، نادیده نگاشتن بتانسیل‌ها و قابلیت‌های منظر طبیعی از جمله چشم‌انداز مطلوب موجود به‌واسطه تجهیز کردن روستا به شکل نامناسب با خطوط گاز و مخدوش شدن منظر طبیعی روستا در جریان توسعه کنونی و بر اثر طرح توسعه ملی گازرسانی است. این امر موجب شده آن‌چه ساکنین از گذشته نظر‌گام روستا در ذهن داشته و ادراک کرده بودند، با ورود عنصر جدید و البته نامتناسب با زمینه و محصول توسعه، از بین برود. ادامه مشاهدات حاکی از آن است که در این روستا طرح توسعه مناسب و تعریف شده‌ای وجود ندارد تا بر مؤلفه‌های مکان‌سازی مانند خاک منحصر به فرد روستا و یا ویژگی نظر‌گامی آن تأکید داشته باشد در حالی که در برخی از روستاهای شناخته‌شده ایران این ویژگی‌های طبیعی به‌مثابه جان‌مایه‌ای برای ساخت روستا به‌عنوان یک عنصر مکان‌ساز عمل کرده‌اند. در گفت‌وگو با یکی از کارکنان موزه مردم‌شناسی شهرستان کوهدشت در این روستا، مشخص شد اهالی روستا علاقه زیادی به

روستای سرخ‌دم لکی

تصویر ۲. جای‌گیری روستا بر روی کوهپایه. مأخذ: نگارنده با استفاده از GOOGLE EARTH

تصویر ۱. نظر‌گام طبیعی سرخ‌دم در کنار لوله‌های گاز. عکس: زینب رضایی، ۱۴۰۲.

بدون توجه به زمینه می‌توان نادیده گرفتن منظر طبیعی کوه و ساخت یک پارک و تفرجگاه بر روی آن، ساخت آلاچیق و ساخت یک سرویس بهداشتی در محور دید و ورودی امامزاده را نام برد. اقداماتی توسعه‌ای که نه تنها موجب بهتر شدن شرایط شهر نشده است بلکه منجر به وارد شدن آسیب‌های جدی به منظر طبیعی و به دنبال آن ادراک ساکنان از شهر شده است و ناشی از فهم صرف عمرانی و عدم توجه به مکان ظرفیت‌ها آن است (تصویر ۷).

جمع‌بندی

با توجه به مشاهدات میدانی، تحلیل و ارزیابی منظرین مصادیق مطرح شده می‌توان گفت طرح‌های توسعه در حال دگرگون کردن تدریجی منظر طبیعی و نقش مکان‌ساز آن بوده و با تغییر دادن منظر روستا، اصالت و تاریخ آن را تحت تأثیر قرار داده و با تلاش در مسیر عمرانی ثمره‌ای جزء توسعه به مثابه نوسازی نداشته است به معنای عبور از سنت به مدرنیته از روستا به سمت شهر (لفتویچ، ۱۳۸۵). به‌طور مثال عدم توجه به پتانسیل‌هایی چون زمینه و بستر طبیعی روستا از جمله چشم‌اندازها و بستر کوهپایه‌ای، بی‌توجهی به مؤلفه‌های مکان‌سازی چون سه‌گانه منظر ایرانی و یا ساخت‌وسازهایی بدون تناسب با ایجاد تغییرات کالبدی صرف و بدون در نظر گرفتن ذهنیت اهالی، منجر به تولید فضاهایی ناآشنا و غیرملموس و چه بسا ناکارآمد برای ساکنین می‌شود. با توجه به این دوگانگی و تمایل اهالی برای شهری شدن هر چند به ظاهر، شاهد بی‌توجهی به منظر طبیعی برای رسیدن به شهری با خیابان‌های وسیع و خلوت هستیم که به عناصر هویت بخش خود پشت کرده است و منظر طبیعی در آن نادیده گرفته شده و در نهایت نقش مکان‌ساز خود را در فرایند توسعه از دست داده است. در این روستای شهری شده حس تعلق از بین رفته و به تدریج ساکنین نیز تلاشی برای حفاظت از منظر خود نمی‌کنند.

گرفته‌اند و همین پراکندگی موجب شده انسجام و ارتباط آن‌ها از بین رفته و ادراک آن‌ها دچار اختلال شود. به عنوان مثال درخت که احتمالاً در بالای کوه قرار داشته، امروزه قطع شده و چشمه موجود در روستا نیز به دلیل کم‌توجهی، تخریب شده و تبدیل به محل جمع شدن زباله شود. بنابراین قداست خود را از دست داده و جایگاه آن در ذهنیت ساکنین روستا دچار تغییر و دگرگونی شده است. ساخت خیابان جدید نیز نمونه دیگری از مداخلات بدون توجه به بستر طبیعی-فرهنگی روستا بدون در نظر گرفتن جای‌گیری امامزاده است و به این ترتیب سه‌گانه منظر کاملاً مورد بی‌توجهی قرار گرفته است. هم‌چنین در توسعه این روستا محور اصلی روستا بدون توجه به جهت‌گیری چشمه و امامزاده به صورت خیابانی چهل متری طراحی شده است تا بتواند گنجایش جمعیت مراجعه‌کننده برای برگزاری مراسم در برخی مناسبت‌ها هم‌چون اربعین حسینی را داشته باشد. این در صورتی است که با عریض تر شدن این خیابان امکان نگهداری آن کاهش یافته و حس متروک بودن و ناآشنایی ایجاد می‌شود. بنابراین آن‌چه در این روستا نیز مشاهده می‌شود، تخریب منظر اصیل روستایی تحت تأثیر طرح‌های توسعه است (تصاویر ۵ و ۶). همان‌طور که پیش‌تر بیان شده از ایران باستان تا کنون، این منظره (یعنی ترکیب آب درخت و کوه یا چهارطاقی) وجود داشته و منظر طبیعی را شکل داده است. ترکیب این سه عنصر که با یکدیگر سه‌گانه منظر ایرانی را تشکیل می‌دهند اتفاقی نو بود که نه یکبار، بلکه به تدریج و طی سده‌ها پدید آمد (منصوری، ۱۳۹۹). مشاهدات میدانی در شهر درب گنبد نیز نشان از وجود این سه‌گانه دارد؛ درخت چنار، امامزاده (چهارطاقی) و احتمالاً آب کوه نیز که کاملاً در محور دید امامزاده قرار دارد. در این شهر یک عنصر مهم منظر طبیعی به‌غیر می‌رسد بررسی آثار توسعه در این شهر نشان می‌دهد عدم شناخت سه‌گانه و ظرفیت‌های مکان، آسیب‌های جدی به مکان و ادراک آن وارد کرده است. از جمله این مداخلات

تصویر ۴. جایگاه منظر قبل و بعد توسعه قنات و چشمه در روستا پای‌آستان. عکس: زینب رضایی، ۱۴۰۲.

تصویر ۳. شکل‌گیری روستا حول خیابان جدید بدون در نظر گرفتن سیمای کوهپایه‌ای روستا، نگارنده با استفاده از GOOGLE EARTH.

تصویر ۶. عدم انطباق محور با امامزاده و چشمه. مأخذ: نگارنده با استفاده از GOOGLE EARTH.

تصویر ۵. عدم تطابق قنات و امامزاده ابوالوفا بر یک محور. عکس: زینب رضایی، ۱۴۰۲.

تصویر ۷. عدم توجه به منظر کوهپایه‌ایی و ساخت‌وساز دو طبقه‌ایی در یک ضلع و و سرویس بهداشتی در ضلع دیگر در ورودی امامزاده. عکس: زینب رضایی، ۱۴۰۲.

مکان از طریق مخدوش کردن ادراک ساکنان از فضا شده است. هم‌چنین عدم آگاهی ساکنین از نقش خود در حفاظت از منظر روستا و بی‌تفاوتی نسبت به آن، از دیگر عواملی است که می‌تواند به این منظر آسیب برساند. از جمله آسیب‌های احصاشده دیگر به رسمیت نشناختن دوگانه شهر و روستا است که حاصل عدم توجه به مکانمندی در طرح‌های توسعه روستایی است این طرح‌ها باید متناسب با ظرفیت‌های مکان و دارای رویکردی کل‌نگرانه باشند. عدم توجه به اهمیت حفاظت موجب شده تا اقدامات صورت گرفته صرفاً رعایت استانداردهای فیزیکی بوده و موجب به‌وجود آمدن آسیب‌هایی از قبیل متروکه شدن، از بین رفتن ساختار و منظر روستا، از دست دادن هویت و اصالت، از بین رفتن فضاهای جمعی و هسته روستا، مهاجرت روستاییان و در نهایت از بین رفتن منظر روستا و ادراک ساکنان از روستا شده است. از این رو به‌منظر می‌رسد طرح‌های توسعه می‌بایست مکانمند و با هدف حفاظت از ارزش‌ها و ظرفیت‌های مکان هم‌چون منظر طبیعی، مخاطب‌محور، با توجه به نقش ادراک انسان از محیط و حاصل تعامل خودجوش با طبیعت باشند تا بتوانند با حفظ مکان، ادراک ساکنان از آن را نیز حفظ کنند تا بتوانند از منظر طبیعی حفاظت و توسعه روستایی را حاصل کنند.

بدین ترتیب حفاظت از منظر طبیعی، محافظت از یک تاریخ زنده و پویا برای روایت است.

نتیجه‌گیری

فرایند توسعه همواره به‌عنوان سیری مثبت تلقی می‌شود در صورتی که اگر این توسعه مکان‌محور نباشد به ضد خود بدل گشته و به منظر طبیعی و نقش آن در مکان‌سازی و در نهایت به منظر روستا آسیب‌هایی از قبیل ساختاری، عملکردی، هویتی و ارزشی وارد می‌کند و مانع از ادامه حیات روستاها می‌شود. منظر، در واقع ادراک مکان است که توسط مخاطب صورت می‌گیرد. بنابراین توجه به درک مخاطب از مکان که در رویکرد منظرین موضوع بحث است، بایستی در فرایند توسعه مورد توجه باشد. حفظ منظر طبیعی با توجه به نقش مکان‌سازی آن، در واقع توجه به ادراک مخاطب از عناصر طبیعی و به دنبال آن ادراک مکان است. مشاهدات میدانی در روستاهای مذکور نشان داد که در بسیاری از موارد، توسعه مکان‌مند و مبتنی بر ظرفیت‌های مکان نیستند و تنها محصول طرح‌های توسعه‌ای بالادستی از سوی مدیریت شهری بدون توجه به متن و زمینه به‌صورت یکسان بوده است و این غفلت و عدم توجه موجب آسیب به

فهرست منابع

منتشر نشده کارشناسی ارشد علوم اجتماعی گرایش مردم‌شناسی. دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران.

منصوری، سید امیر. (۱۳۹۹). سه‌گانه فضای ایرانی. منظر، ۱۲ (۵۱)، ۳. <https://doi.org/10.22034/MANZAR.2020.108524>

لفت‌ویج، آدریان. (۱۳۸۵). دولت‌های توسعه‌گر: پیرامون اهمیت سیاست در توسعه (ترجمه جواد افشارکهن). نشر مرندیز، نی‌نگار.

ابرقویی فرد، حمیده. (۱۳۹۸). تأملی بر نموده‌های منظر آیینی در استان کرمان. هنر و تمدن شرق، ۷ (۲۴)، ۱۳-۲۰. <https://doi.org/10.22034/JACO.2019.89248>

ابرقویی فرد، حمیده و صابونچی، پرینچهر. (۱۳۹۹). منظر هم‌چون طبیعت نمادین تأملی بر نقش نمادین عناصر طبیعی در شکل‌گیری منظر روستای کامو. منظر، ۱۲ (۵۲)، ۲۸-۳۷. <https://doi.org/10.22034/MANZAR.2020.226462.2059>

حیدری یگانه، سعید. (۱۳۹۴). مردم‌شناسی شهرستان کوه‌دشت (پایان‌نامه)

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the authors with publication rights granted to Tourism of Culture journal. This is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

رضایی، زینب. (۱۴۰۳). محافظت از منظر طبیعی روستا، محافظت از شاخص مکان‌ساز در فرایند توسعه گردشگری فرهنگ، ۵(۱۶)، ۵۲-۵۵.

DOI: 10.22034/TOC.2024.444045.1149
URL: https://www.toc-sj.com/article_194498.html

